

УДК 81'367.335.1

Ричагівська Ю. Є.

МОЖЛИВОСТІ СКЛАДНОСУРЯДНИХ ОДИНИЦЬ ВІРШОВОГО МОВЛЕННЯ У СТИЛІСТИЧНІЙ ПЛОЩИНІ

У статті розглянуто випадки активізації стилістичного компонента у віршовому мовленні, що виникають у складних одиницях із сурядним зв'язком у результаті вживання форми у вторинній функції.

The article investigates the examples of the stylistic component foregrounding in the poetic speech that appear in the compound sentences in a result of using the form in its secondary function.

Упродовж кількох десятиліть у сучасному мовознавстві помітна зацікавленість проблемами лінгвостилістики. Такий інтерес викликаний тим, що вивчення виражально-зображальних можливостей у широкому розумінні допомагає глибше зрозуміти призначення мови, глибше пізнати її структуру, її функціонально-диференціальні своєрідності [1, 3].

Специфіка художнього стилю, як і будь-якого іншого, створюється не стільки через використання готових стилістично маркованих мовних засобів, скільки завдяки закономірностям функціонування одиниць мови, принципам їх добору та поєднання. Закладено теоретичні основи та відпрацьовано принципи лінгвостилістичного аналізу художнього тексту в працях українських та російських учених Н. Д. Бабич, П. С. Дудика, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, В. І. Кононенко, М. І. Пентилюк, М. М. Пилинського, О. О. Потебні, В. М. Русанівського, В. А. Чабаненка, І. Г. Чередниченка, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, А. М. Кожиної, М. М. Кожиної, Ю. М. Лотмана, Ю. М. Тинянова, Н. І. Формановської, Л. В. Щерби та ін.

Складносурядні елементарні та неелементарні конструкції у віршовому мовленні є одними з тих синтаксико-стилістичних одиниць, які допомагають організувати поезію як естетично до-

вершену. Зосередимо увагу на випадках активізації стилістичного компонента, що виникають у результаті вживання форми у вторинній функції. При цьому поняття “вторинний” ми визначаємо як такий, що становить “другий етап у розвитку чого-небудь або другий ступінь за складом, складністю” [10, 545]. Тобто йдеться про похідність, ускладненість форми.

Такі випадки в складносурядному реченні є частотними і можуть бути зумовлені як трансформацією семантико-синтаксичних відношень, властивих складнопідрядним реченням, так і факультативністю формальних засобів щодо виявлення семантичної взаємодії між складовими частинами конструкції.

Нетиповими для складносурядних одиниць є умовно-наслідкові та причиново-наслідкові семантико-синтаксичні відношення. Темпоральні відношення (часова послідовність та одночасність) у складносурядному реченні також виявляються як модифікація часових відношень складнопідрядної конструкції [4, 4]. Формальна невираженість цих детермінантних відношень пов’язана із додатковими стилістичними значеннями синтаксичного зв’язку, а саме – із вторинною функцією сполучників сурядності. Показниками зв’язку в складносурядних реченнях, де виявляються названі відношення, є сполучники єднальної групи *і, й, та* (у значенні *і*). Однак у силу притаманної їм семантичної нейтральності (вони належать до асемантичних, функціональних) ці сполучні засоби не вказують на характер семантико-синтаксичних відношень між компонентами складної конструкції, тому семантико-синтаксичні відношення виражаються конкретним лексичним наповненням сурядних компонентів, видо-часовим та способовим співвідношенням дієслів-присудків, залученням у компоненти конструкції (залежно від типу останньої) темпоральних уточнювачів або результативних маркерів:

*І буде нас із кожним гоном меншати,
І глибшатиме на плечах вага* (Б. Олійник);

*Та боляче б’ється, думає,
Не пустить гулять на став,
І тому не знав я суму,
Щасливим собі зростав* (В. Симоненко).

Останній приклад фіксує раритетний у нашій добірці спосіб вираження категорії наслідку: семантико-синтаксичні відношення ідентифікуються не тільки лексико-семантичним наповненням предикативних частин, а й супровідним словом *тому*, що вказує на наслідковість. Завдяки своєрідності лексичного значення, яким характеризуються слова на кшталт *тому, отже, значить, таким чином, внаслідок* тощо, досягається високий ступінь вираження наслідку, що робить складносурядні одиниці такого типу ознакою передусім наукового стилю, в якому “для пояснення відношень між фактами потрібна чітка вказівка на наслідок, результат” [8, 8].

Нерідко навіть у складносурядних реченнях із типовими семантико-синтаксичними відношеннями, зокрема зіставними чи протиставними, приховані додаткові відношення, які традиційно виявляються в складнопідрядних конструкціях. Наприклад:

*Ми усі по характеру різні,
і смаки не однакові в нас,
та одна нас ростила Вітчизна*

у великий розбурханий час (В. Симоненко) – відчутними є відношення допустовості. К. Г. Городенська в такому разі сполучний засіб кваліфікує як протиставно-допустовий сполучник сурядності-підрядності [4, 216]. А. П. Грищенко, посилаючись на Я.Бауера, з цього приводу зазначив, що тип складного речення як граматичну одиницю можна визначити, коли встановлено зв’язок між граматичним і значеннєвим аспектами. Тобто відмінності семантичного характеру при тих же формальних засобах або різні формальні засоби при збереженні смислових відношень свідчать лише про смислову диференціацію одного й того ж типу складного речення, а не про різні типи речень [5, 29]. Крім того, сполучник *та*, як функціональний засіб зв’язку, сам не виражає ні протиставного значення, ні відношення допустовості, а лише в мовному оточенні. Тому ми не маємо достатніх підстав прийняти запропонований К. Г. Городенською принцип класифікації *та* кваліфікуємо наведений засіб зв’язку залежно від контексту як сурядний єднальний або сурядний протиставний сполучник. Проте там, де з’являються приховані підрядні відношення, є можливість трансформувати складносурядні речення в складнопідрядні з відповідними сполуч-

ними засобами.

Аналізуючи можливості поетичного тексту, якими його наділяють: віршова форма, інтонація та специфічний ритм, Н.С.Валгіна наголошує, що мовні елементи, які у прозі видавалися б випадковими, у поетичному мовленні набувають значимості, тобто кожен мовний елемент у поезії має семантичне навантаження [2, 183]. Так, особливості віршового мовлення часто спричинюють функціонально-стилістичні зміни у сурядних сполучниках. Останні під дією ритмічних законів та поетичної інтонації перестають сприйматися як засоби зв'язку частин складної структури, а натомість у контексті виявляються як приєднувальні одиниці або підсилювальні частки (хоча літературна мова має сполучник **та й**, спеціалізований для вираження приєднувальних відношень, і відповідний розряд часток для реалізації підсилення). Мовознавці звертають увагу на те, що у конструкціях із приєднанням показником відходу сполучників від їх основної функції є позиція, яку вони займають у синтаксичній структурі: у зачині після паузи, яка характеризує кінець речення [11, 25]:

*А всі були вже трішечки поети,
І розливались посмішки до вух,
І вечір сипав золоті монети
В його потертий сірий капелюх* (Л. Костенко);

*Тут, в небі, тихо. **Ані** шум потічка,
Ні вітру шум, **ні** пташка лісова* (Л. Костенко).

Наведені приклади ілюструють типову й найефективнішу для складносурядних багатокомпонентних одиниць із однотипними сполучниками стилістичну роль описових засобів.

Функції засобів приєднання у віршовому мовленні здебільшого виконують сполучники **і**, **а**, **ні**, **ані**, які приєднують додаткові (іноді емоційні) повідомлення чи зауваження, пов'язані зі змістом попередньої частини. Принагідно зауважимо, що серед науковців немає єдиної думки щодо статусу приєднання. Так, до конструкцій з приєднанням В. Л. Рінберг відносить такі складносурядні та складнопідрядні речення, “у яких приєднувальні відтінки нашаровуються на основні типи зв'язку, що функціонують у їх складі”, і тому “приєднувальний комплекс сполучається ... з головною

частиною сполучниками, співзвучними з сурядними і підрядними сполучниками ..., з якими вони не збігаються за реалізацією своїх функцій” [11, 23–25]. Сучасні дослідники виводять приєднання за межі стилістичної трансформації, відвівши приєднувальним сполучникам місце у класифікації засобів, які в реченні виконують функцію виразника сурядного зв’язку [4, 3–4; 3, 302], хоча традиційним мовознавством виділено лише три типи складносурядних речень, а саме: єднальні, зіставно-протиставні, розділові [5, 24].

Сполучник *а*, який, крім зіставних і протиставних сурядних речень, може уживатися в конструкціях єднального та приєднувального типів, виявляється як синонімічний до *і*. У нашому матеріалі в такому разі йдеться лише про синтаксичні одиниці з потенційно не обмеженою кількістю компонентів, поєднаних сурядним зв’язком, тобто про відкриті синтаксичні ряди, хоча в більшості посібників із синтаксису для ілюстрації приєднання наведено лише двокомпонентні конструкції. Зіставність/протиставність передбачає кількісне обмеження структурних компонентів, оскільки зіставляти/протиставляти можна лише два об’єкти. Тому кількісна замкнутість цих типів речень зумовлює неможливість багаторазового повторення сполучних засобів, які спеціалізуються на вираженні зіставлення/протиставлення. Крім того, зіставні та протиставні складносурядні речення завдяки принципу своєї побудови є синтаксичною основою для реалізації антитези – риторичної фігури, що “полягає у зумисне підкресленому зіставленні двох протилежних, але пов’язаних між собою понять, явищ, речей, ідей та образів для підсилення вражень, для більшої переконливості” [9, 367]. Антитеза належить до тих фігур, у яких семантика лексичного наповнення диктується синтаксичною структурою, – і без дотримання цієї умови фігура не може бути реалізована, тому обов’язковим є використання різних способів антонімізації. А наявність повторюваних єднальних, зіставних чи протиставних сполучників у ролі приєднувальних чи підсилювальних засобів є виявом цілком закономірного для художнього мовлення явища стилістичної трансформації і стає базою для реалізації стилістичної фігури полісиндетону. Порівняймо:

Поклич нас, Боже, до страшного суду,

А їх, безвинних, милуй на землі (Г. Чубач) – протиставні відношення;

*А роки-мороки у прірву летять,
 А в міді горить щирозлота кутя,
 А роки порвали вже тисячу шлей,
 І гунає в гільзу дядько Варфоломей,
 І гунає в гільзу тітка Мартоха,*

І дзвонить та гільза, як ціла епоха (І. Драч) – темпоральні в складносурядній конструкції. Речення на зразок останнього – типова ознака віршового мовлення, оскільки їм властива більша ритмічність завдяки повтору сполучників перед кожною частиною. Сполучник **а**, уживаючись як сполучний засіб приєднувального типу, виконує лише формальну функцію, оскільки виражає семантико-синтаксичну категорію сурядності; семантико-синтаксичні відношення в цьому разі кваліфікуються за допомогою семантичного потенціалу інших елементів складносурядного речення.

Вторинність форми може проявлятися й у випадках авторської пунктуації. Маємо на увазі те, що оформлення конструкції пов'язане з авторським осмисленням написаного і відрізняється від первинного, загальноприйнятого. На наш погляд, найяскравішими в цьому контексті виявилися складносурядні одиниці в поезії Б. Олійника:

*Руки підняв, і дванадцятий номер
 Вийде у свіжій футболці на поле
 Крізь протоколи, параграфи й коми.*

Але:

*На стадіоні честі
 В колі тіснім гармат
 Грали вони під Брестом
 Перший кривавий матч* (Б. Олійник).

Типова функція двокрапки в реченні – графічне попередження про пояснення. Доволі часте застосування митцем двокрапки у нових, незвичних з точки зору нормативних правил контекстуальних умовах відтворює своєрідність ритміки та інтонації, передає емоційний характер конкретного поетичного твору. Індивідуально-авторські пунктуаційні домінанти, поряд із застосуванням інших мовних засобів зі стилістичною метою, формують поняття “стиль митця”,

“почерк митця”. Наведена вище конструкція з творчості Б. Олійника ілюструє комплексне використання поетом виражального потенціалу синтаксичних одиниць: завдяки нетиповій пунктуації, за допомоги графічного оформлення та через використання приєднання.

Як відомо, інваріантне значення втілюється у стилістично нейтральній формі, а співвідносні одиниці виявляються як стилістично марковані варіанти. Усі наведені вище приклади засвідчують активізацію стилістичного звучання конструкції за наявності семантико-синтаксичної асиметрії в структурі складносурядної синтаксичної одиниці. Як наслідок, ужиті у вторинній функції складносурядні форми характеризуються більшим ступенем експресивності, ніж їх синтаксичні відповідники на рівні складнопідрядного речення. Зокрема, дослідники звертають увагу на розмовний колорит конструкцій з порушеною симетрією між формально-граматичною і семантико-синтаксичною структурами [7, 79].

Під час визначення складносурядного речення як типу складного традиційно беруть до уваги загальну семантику зв'язку між компонентами, тобто формально-синтаксичну рівноправність останніх. Відповідно сурядними сполучниками вважають такі, що поєднують граматично рівнозначні компоненти [5, 4; 6, 179]. Проте у семантико-синтаксичній структурі складносурядного речення більшою чи меншою мірою відчутні порушення рівноправності між компонентами, які виявляються, наприклад, приєднанням другої частини до першої, семантичною залежністю другого компонента від першого тощо. Цьому, безперечно, сприяє досить загальна, нейтральна семантика більшості сурядних сполучних засобів, їх факультативність щодо семантичної взаємодії компонентів складносурядної конструкції, що дозволяє актуалізуватися лексичній семантиці, а остання активізує стилістичний ресурс. Однак у поетичному мовленні найчастіше спостерігаємо комплексне використання засобів стилістичного маркування.

До актуальних питань сучасної синтаксичної науки належить вивчення синтаксичних одиниць як кваліфікаційних ознак стилів та жанрів. Наші подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення стилістичного потенціалу різних типів складного речення.

Література

1. Білодід І. К. Про порівняльну стилістику східнослов'янських мов // Теоретичні проблеми лінгвістичної стилістики. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 3–21.
2. Валгина Н. С. Теория текста. – М.: Логос, 2004. – 280 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Видавництво Херсонського державного університету, 2007. – 340 с.
5. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1969. – 156 с.
6. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. – К.: Радянська школа, 1985. – 200 с.
7. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика. – К.: Наукова думка, 1982. – 210 с.
8. Криńska Н. В. Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Харків, 2001. – 16 с.
9. Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови / 2-ге вид., випр. – К.: Вища школа, 2005. – 462 с.
10. Новий тлумачний словник української мови. У 4-ох томах. – К.: Аконіт, 2000. – Т.1. – 912 с.
11. Рінберг В. Л. Приєднувальні конструкції та їх статико-динамічні параметри (на матеріалі російської літературної мови) // Мовознавство. – 1979. – №1. – С. 20 – 31.